

En fruktdunge, som dessa rödplommon, består av fruktslag som lätt sprider sig med rotskott. Foto: EvastadE.

Fruktodlingens historia I:

Vår fruktodlings- historia i stora drag

Kunskaperna om den svenska fruktodlingens historia är ofta generaliserade. Mats Daniel Nilsson har undersökt förhållandena på herrgården Barksätter i Vingåker, och på de omkringliggande torpen, och fått fram mer information som bidrar till kännedomen om den svenska fruktodlingens historia.

Den svenska fruktodlingens historia är i stora stycken ett outforskat ämne och den övergripande berättelsen kan i korta drag sammanfattas så här: Ända sedan forntiden har vi här i landet gynnat och tagit till vara på vildaplar. Ädlare fruktsorter kom hit först med klosterväsendet under medeltiden. Därefter lät Gustav Vasa och hans söner inrätta fruktträdgårdar vid de kungliga slotten och på 1600-talet importerade adeln på

Artikelserie om fruktodlingens historia

För att bidra till ämnets utveckling vill jag i den här artikelserien dela med mig av några exempel från fruktodlingens historia som jag stött på vid studier av äldre handlingar. Jag kommer att presentera inblickar i torparnas och böndernas gamla odlingar och beskriva fruktträdgårdarna vid en mindre herrgård. Artikeln på nästa sida handlar om torparträdgårdar vid sjön Bjälken i Vingåkerstrakten under 1800-talets början. I nästa nummer av Pomologen beskrivs 1600-talsträdgårdarna vid herrgården Barksätter som ligger i samma trakt. Ju fler konkreta exempel vi har, desto tydligare och mer nyanserad kan den övergripande bilden av vår odlingshistoria bli.

de stora godsens mängder av utländska fruktträd till sina nyinrättade trädgårdar. Från och med det efterföljande seklets mitt började prästerna i större omfattning anlägga fina odlingar vid prästgårdarna. Allmogen började egentligen inte ägna sig åt fruktodling i någon större grad förrän hushållningssällskapen fick inflytande och efter att jordbruksreformen laga skifte fått genomslag, det vill säga främst från och med 1800-talets andra halva.¹

Ungefär så ser den allmänna uppfattningen ut om vår fruktodlingshistoria; kunskaperna om fruktodling har spridit sig från samhällets översta skikt och sedan långsamt tagit sig in bland de stora folkliga lagren tills det för hundra år sedan knappast fanns en bondgård eller ett egnahem där det inte växte ett par fruktträd.

Källor till mer kunskap

Om vi vill tränga djupare in i odlingens historia finner vi att det är få som har ägnat ämnet möda och att vår generella uppfattning endast bygger på ett fåtal källor. Främst är det handlingar från

vissa större herrgårdar, räkenskaper från de kungliga slottens fruktträdgårdar samt enstaka uppgifter om några äldre träd som ligger till grund för våra kunskaper. För lite mer än tjugo år sedan kom Maria Flinck med ett viktigt bidrag med boken *Tusen år i trädgården* (1994).² Hon presenterade där en mängd nya uppgifter om odlingar från olika platser i Sörmland, som hon hade letat fram på museer och i folkminnesarkiv. Det finns uppenbarligen mer information att hämta som kan vidga vår kännedom om denna en gång allmänt utbredda kulturverksamhet. För den som själv är intresserad av att fördjupa sig i fruktodlingens historia – kanske i sin hembygd eller vid sin föräldragård – finns det många bra tips för hur man kan börja sina studier i Maria Flincks förhållandevis nya bok *Historiska trädgårdar* (2013).³ Där gör hon bland annat en genomgång av vilka typer av historiska källor som kan vara värda att granska⁴ samt hur man gör en inventering på bästa sätt.⁵

Text: **Mats Daniel Nilsson**
mats.daniel.nilsson@gmail.com

Tryckta källor och litteratur

Flinck, M., 1991. I bondens trädgård. *Sörmlandsbygden*, 77-106.

Flinck, M., 1994. *Tusen år i trädgården. Från Sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Södertälje: Torekällbergets museum / Tidens förlag.

Flinck, M., 2013. *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*. Stockholm: Carlssons.

Nilsson, A., 1986. *Våra äpplesorter*. Stockholm: Nordiska museet.

Svensson, H., & Kastman, K., 2005. *Äpplen i Sverige*. Stockholm: Prisma.

¹Flinck 1991, s. 77, 79; Nilsson 1986, s. 13-25; Svensson & Kastman 2005, s. 13-15.

²Flinck 1994.

³Flinck 2013.

⁴Ibid, s. 81-112.

⁵Ibid, s. 113-150.

Fruktodlingens historia II:

Odlingen vid torp och gårdar kring Bjälken i Östra Vingåker

Vid torpen och arrendegårdarna tillhörande Barksätters herrgård har det odlats frukt åtminstone sedan 1800-talets början, vilket är långt tidigare än man förut har trott.

Bjälken är en sjö i Vingåkers-trakten i sydvästra Sörmland. Vid sjöns norra strand ligger gården Barksätter som grundlades på 1200-talet i en landsända som då och under hela medeltiden var mycket glest befolkad. Det var först under 1600-talets början som detta förhållande skulle ändras. På Barksätter bodde då nämligen Gunilla Rosenstråle som tidigare hade varit överhovmästarinna hos drottning Kristina (Karl IXs gemål). Gunilla omvandlade gården till ett adligt säteri och lät bygga upp en mängd dagsverkstorp på sina ägor, samt även ett par nya gårdar för arrenderande bönder.¹ Det är om dessa torp och gårdar denna artikel handlar.

Körsbärslundar

Med tiden skulle torparna och arrendebönderna komma att plantera små fruktträdgårdar. Naturligtvis skiljde sig dessa åt från de mer anspråksfulla trädgårdarna vid herrgården, men tvärtemot den allmänna uppfattningen

om dessa samhällsklassers fruktodling så var trädgårdarna tämligen allmänna vid de små torpen och gårdarna kring Bjälken redan vid 1800-talets början. Odlingarna var till stor del extensiva,

Illustration: Per Axell

Körsbärslundarna krävde nästan ingen skötsel men gav ändå rejält med frukt.

Foto: Evasiade

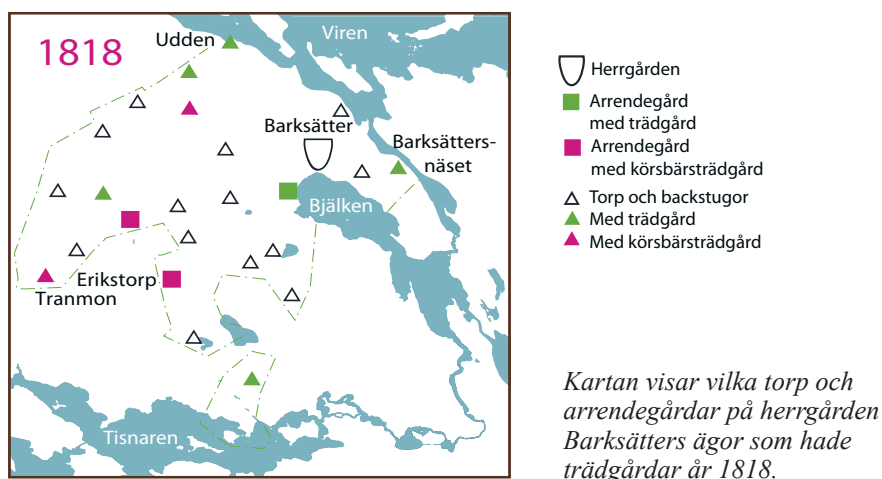
Krikon finns ofta vid äldre torp. Krikon är lätt att föröka med rotskott, inga kunskaper om ympning behövs för att göra fler träd.

det vill säga de krävde inget större skötselarbete, och de inhägnades ofta i trädgårdar som lades i anslutning till tomterna. I Vingåkerstrakten var odling av framförallt surkörsbär, *Prunus cerasus*, en allmän binäring vid denna tid. Bären producerades i sådan omfattning att tillgången sträckte sig långt utöver husbehovet och odlingen gav en viktig extrainkomst vid avsalu.² Körsbären plockades med händerna och de som var svåra att nå togs ner med hjälp av en stång som var kluven i ena änden. Körsbären användes till syltning

och vinberedning, men framför allt konserverades de genom torkning. De torra bären var enkla att hantera; de var lätta att lagra och kunde fraktas utan problem. Bären såldes sedan på marknaderna och köparna använde dem till att koka soppa på eller till att lägga i brännvin.³

Rotäktade fruktsorter

År 1818 fanns det "kjersbärsträdgårdar" och trädgårdar vid omkring hälften av Barksätters torp och arrendegårdar.⁴ Troligen sträckte sig odlandet

längre tillbaka i tiden än så. De flesta av torparnas och böndernas fruktträd var rotäktade och inte förädlade som de som växte vid herrgården, men å andra sidan var de desto mer rikbärande. När de väl slagit rot på platsen växte de ut med rotskott till formliga buskage, dungar och lundar av surkörsbär.⁵ Sorterna som odlades var framför allt de gamla härdiga *Brunbär* och *Klarbär*.⁶ På samma vis odlades "krikonskog".⁷ Anledningen till att just dessa fruktsorter var så vanliga var att de spred sig med rotskott⁸ och att det därmed var en enkel sak att gräva upp några telningar och ge dem till sin granne.⁹ Så spred sig fruktlundarna från täppa till täppa utan att trädgårdsmästarnas specialkunskaper i förökning och ympning behövde blandas in. Främst planterades träden i steniga backar i närheten av gårdstunen¹⁰ och denna mark som inte var användbar till särskilt mycket annat gjordes därigenom produktiv. Nyplan-

tering av detta slag tycks ha upphört i mitten av 1800-talet, men de gamla dungarna skördades då fortfarande.¹¹

Inte bara körsbär och krikon

Även om böndernas och torparnas trädgårdar i sina allmänna drag var extensiva så odlades det inte bara surkörsbär och krikon. En sockenbeskrivning från trakten 1749 anger att det "vid alla gårdar äro löfträn planterade och på en del ställen ses små vilda trädgårdar hvaruti plummon och apelträn stundom pläga växa."¹² Torpet Barksätters-näset hade 1818 en trädgård "med flere små fruktträd"¹³, och 1853 fanns i torpet Uddens lilla trädgård "4 fruktträn och 1 Fläderbuske".¹⁴ Eftersom torpet hade varit Barksätters trädgårdsmästarebostad under 1600-talet kan träden möjligtvis ha varit mycket gamla.¹⁵

På många av de idag sedan länge övergivna tomterna kvarstår ännu rester av de gamla fruktträdgårdarna. Där

Foto: Anna-Sina Andersson

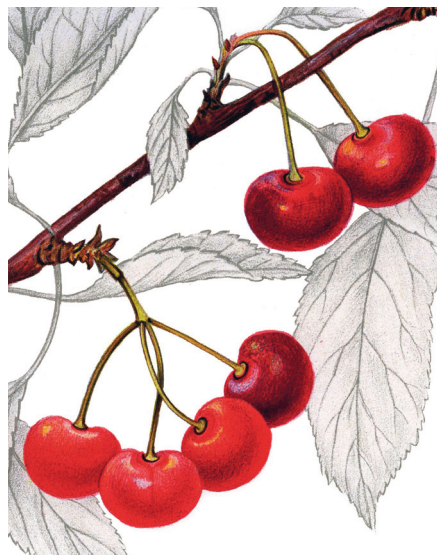
Blommande surkörsbär, Prunus cerasus. Till skillnad från sötkörsbär har surkörsbär inte någon genomgående rak stam utan växer vanligen lite krokigt. Träden ser dessutom ofta risiga ut på grund av en stor mängd torra kvistar. Surkörsbär sprider sig ofta lätt med rotskott.

den gamla arrendegården Erikstorp låg fram till 1800-talets slut växer krikonträd, krusbärsbuskar och ett päronträd. Vid torpet Tranmon som revs vid samma tid finns fortfarande kvar nio äppelträd, resterna efter ett par stora döda päronträd samt en krikonskog.¹⁶

Text och karta: **Mats Daniel Nilsson**
mats.daniel.nilsson@gmail.com

Artikeln är baserad på ett utdrag ur författarens uppsats *Landskapets historiska utveckling vid den sörmåländska gården Barksätter*, som finns tillgänglig att läsa på <http://www.ksla.se/wp-content/uploads/2010/12/Barksatters-landskapshistoria-Mats-Daniel-Nilsson.pdf>

Fullständig källförteckning till artikelserien *Fruktodlingens historia* finns på www.svepom.se.

Allmänt Klarbär. Utsnitt ur litografi av Henriette Sjöberg ur Svenska fruktsorter, Pihl & Eriksson, 1912.

Otryckta källor

Lantmäteriets arkiv (LM)

Graff C.-C., 1816-18. *Concept karta öfver Säteriet Strångholm Tillika med Hemmanen Horssnäs, Kjällmon, Rosten och Månstorp. Belägna på Stora Djulö Bohlbya mark Till Åker och Äng. Oppunda härad och Södermanland*. 1:4000? Lantmäteriets arkiv. 04-övi-51, s. 43-57. Tillgänglig: https://etjanster.lantmateriet.se/historiskakartor/s/show.html?showmap=true&archive=REG&nbOfImages=46&sd_base=lm04&sd_ktn=0002muhi&mdat=1286121661 [2015-01-29]

Riksarkivet (RA): Blå nummer (Oordnade handlingar efter 1630)

40. Sudermanlands nybyggen ransakade, 1674. Riksarkivet. SE/RA/5201/4, fol. 111-113.

Östra Vingåkers hembygdsförenings arkiv (ÖVA)

Sundberg, L., 1853. *Laga Af och Tillträdes Husesyn wid Torpet Udden lydande under Barksäters Säteri*. T.1.

Tryckta källor och litteratur

- Dernelid, T., 1995. Björneberg. Laga skiftet 1865-1867. Ett tidsdokument. *Vårt Östra Vingåker*, 30-35.
- Eneroth, O., 1869. *Herregårdar uti Södermanland*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Eneroth, O., & Smirnoff, A., 1901. *Handbok i svensk pomologi, eller beskrifning öfver ädlare i Sverige på fritt land odlade Trädfrukter och fruktträd. Fjärde delen. Körsbär och plommon*. (Ny upplaga). Stockholm: P. A. Norstedt & Söner förlag.
- Ericson, C. (red), 2000. *Försvunna gårdar och torp på Barksättersmon*. Östra Vingåkers hembygdsförening.
- Eriksson, C., & Franzon, F., 1990. Något ur gården Erstorps hävder. *Vårt Östra Vingåker*, 28-32.
- Flinck, M., 1991. I bondens trädgård. *Sörmlandsbygden*, 77-106.
- Flinck, M., 1994. *Tusen år i trädgården. Från Sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Södertälje: Torekällbergets museum / Tidens förlag.
- Lundgren, A., 1873. *Beskrifning öfver Vestra Vingåkers Socken*. Örebro.
- Nilsson, A., 1989. *Våra päron-, plommon- och körsbärssorter*. Nordiska genbanken / Karlebo förlag.
- Nilsson, M. D., 2015. *Landskapets historiska utveckling vid den sörmländska gården Barksätter*. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet. Tillgänglig: <http://www.ksla.se/wp-content/uploads/2010/12/Barksatters-landskapshistoria-Mats-Daniel-Nilsson.pdf> [2016-01-17]
- Uggla, C. H., 1935. Beskrifning öfwer Stora Malm 1749. *Sörmländska handlingar*, 2.

¹Nilsson 2015, s. 18f., 28-32.

²Eneroth 1869, s. 6; Eneroth & Smirnoff 1901, s. 16.

³Eneroth & Smirnoff 1901, s. 16; Flinck 1994, s. 152.

⁴Graff 1816-18, s. 43, 45f., 49, 53-55, RA.

⁵Flinck 1991, s. 81.

⁶Eneroth & Smirnoff 1901, s. 16; Nilsson 1989, s. 303, 311, 346, 350f.

⁷Eriksson & Franzon 1990, s. 28.

⁸Flinck 1994, s. 124, 150.

⁹Dernelid 1995, s. 35.

¹⁰Lundgren 1873, s. 68.

¹¹Eneroth 1869, s. 6.

¹²Uggla 1935, s. 15, min kursivering.

¹³Graff 1816-18a, s. 55, RA.

¹⁴Sundberg 1853, fol. 3, ÖVA.

¹⁵Blå nummer 40: Sudermanlands nybyggen ransakade 1674, fol. 113, RA.

¹⁶Ericson 2000, s. 16, 30, 34, 50, 56.